

ДИСКУСИЯ

БИТКАТА ПРИ ОДРИН НА 14 АПРИЛ 1205 г., ИЛИ ЗА ТРОМАВОТО ЗАПАДНО РИЦАРСТВО

Станимир Димитров

На 14 април 1205 г. близо до Одрин се разиграва едно събитие, което пресича още в зародиш новосъздадената Латинска империя, а на младата българска държава открива пътя към последвалия възход и международно признание.

Настоящата работа бе провокирана от статията на Ивелин Иванов във ВИСБ от 1999 г., кн. 5, озаглавена “Разгромът на латинската армия при Одрин от цар Калоян на 14 април 1205 година”¹. Ние сме далеч от намерението да даваме нова трактовка на събитията, но ще се опитаме да разгледаме западното военно дело по начин, нетрадиционен за нашата историография.

След кратък преглед на изворите за тази битка Ивелин Иванов съсредоточава своето внимание на събитията непосредствено преди сражението, като се опитва да определи числеността на западната армия. Изчислявайки броя на рицарите, водени от император Балдуин I; от маршал Жофроа дьо Вилардуен; от Енрико Дандоло, той заключава, че при Адрианопол в началото на обсадата му “латинската армия наброявала поне 340 рицари”². След това добавя, че към рицарите се числели и по-леко въоръжени сержанти и пехотинци, извеждайки в заключение общия брой на кръстоносната войска на “най-малко 1500–2000 войни (рицари, леко въоръжени конници, оръженосци пехотинци и стрелци)”³. Твърде е трудно да се правят подобни изчисления без запазени описания, но ще си позволим да посочим няколко примера, макар и не от разглежданото от нас време, за да може

читателят да добие представа за потенциала на средновековните армии. Така при Вилхелм I Завоевателя в Англия според регистрите трябвало да има около 6000 рицари⁴. При Роджер II (1127–1154 г.) в норманска Италия имало 3453 фиефа, за които на краля дължали служба 8620 рицари и 11090 сержанти. След битката при Аскалон през 1099 г. Годфрид де Байон имал 200 рицари и 2000 пехотинци⁵. През XII в. графство Едеса можело да изкара на бойното поле 100 рицари, Триполи 200–300 рицари, Антиохия 700 рицари, а кралство Йерусалим около 1000 рицари⁶. Трябва да се отчете, че данните от отчетите невинаги се покривали с реалните сили, събирани преди битка. Имало липси било поради болест, старост или преждевременна смърт. Но като цяло може да се заключи, че броят на армиите в XII–XIII в. съвсем не е бил голям спрямо днешните разбирания. Така че цифрите относно рицарите под Адрианопол, приведени от г-н Иванов, според нас могат да бъдат приети за близки до реалните.

Описвайки 13 април, ден преди решаващата битка, авторът разглежда атаката на куманите срещу латинския лагер и разсъждава върху тактиката на водене на бой от рицарите, разсъждения, върху които ще си позволим да се спрем по-подробно. Уважаваният от нас г-н Иванов пише следното: “*При такива случаи рицарите се построявали като отделни конници, заставали на разстояние от десет метра един от друг. Това осигурявало достатъчно пространство между тях и широк боен фронт при сравнително малка численост на отряда.*”⁷ Тежката, носеща доспехи конница, има своите наченки в Асирия, но истински разцвет достига при Ахеменидска Персия в V–IV в. пр. Хр., при скитите и партите, превръщайки се в решаващ фактор на бойното поле в късната Античност при сасанидите и римляните⁸. От тогава до Първата световна война, когато е последното бойно използване на тежката конница, нейн основен боен строй е гъсто строеното каре. Това е главно условие за постигане на нейната основна цел в битката да разсече и пробие вражеския строй. Именно тази цел може да бъде постигната само и единствено в плътно построение, когато конете и хората взаимно се натискат, придавайки своя устрем на предностоящите. При една редица, в която отделните бойци са строени на 10 м един от друг, още първата атака ще пробие, а храбрите бойци, колкото и добре да са въоръжени, ще бъдат избити. В такъв

случай именно това *“достатъчно пространство”* и *“широк боен фронт”* ще се окажат пагубни. Интересно защо авторът смята, че при малка численост на отряда той трябва да се разтегли на голям фронт? Твърдение, напълно лишено от логика, ако се имат предвид гореописаното разтегляне на редицата, невъзможността за попълването на празнините с бойци и опасността от обхождане и удар в гръб на разединените рицари. Има достатъчно доказателства, касаещи средновековието в Западна Европа, откъдето могат да се почерпят сведения за построението на бойното поле. Така например, описвайки битката при Хейстингс на 27.10. 1066 г., неизвестен хронист пише за охраната на Вилхелм: *“Те били около 1000 въоръжени бойци, които, съгъстявайки редовете си, атакували англичаните... () с тежестта на своите коне и удари с мечовете, те разбили гъстите маси на противника и го обърнали в бягство...”*⁹. Анна Комнина, описвайки военните замисли на своя баща Алексей I Комнин, пише: *“... когато латинците се хвърляли срещу ромейската фаланга, тези войни трябвало да тикат напред колесниците, по такъв начин пробивайки плътно строените латини”*¹⁰. В битката при Воринген, Рамс, граф Лидекерке, виждайки настъпващия неприятел, дал следния съвет: *“Виждам, че техният строй е широк и дълъг. Могат да ни обкръжат, преди да разберем, затова нека направим нашия строй тънък и да го удължим, докато ги срещнем!”* Чувайки това, Либреخت фон Дормаал, негов сеньор, построил рицарите си с виковете *“Плътно, плътно, още по-плътно! Всеки да се притисне колкото може по-близо до съседа си и ние ще се прославим днес!”*. На този призив хората му отговорили: *“По-тясно, по-тясно! Близко един до друг!”*¹¹ Друго свидетелство има в устава на тамплиерите, където било забранено: *“Никой, под страх да не загуби орденската мантия, няма право да напада без заповед и да напуска бойния строй”*¹². Считаме, че горепосочените цитати достатъчно убедително показват начина на воюване в разглеждания от нас период.

Продължавайки с бойната тактика на западните войни, г-н Ивелин Иванов пише: *“Известно е, че от двадесетте години на XII в. във военната тактика на Запад все повече навлизал смесеният бой. Освен рицари в боя участвали и стрелци, които излизали в проходите между конниците и обстрелвали вражеските войски. След това се оттегляли в проходите между конниците.”*¹³ Тук

отново ще си позволим да не се съгласим с него. Този смесен бой, за който авторът пише, реално винаги е съществувал по бойните полета. Би било тактическо безумие, обречено на провал, да се остави само тежка конница срещу противника, без подкрепа на по-лековъоръжени части, били те пеша или конни, които да водят разузнаване, да прикриват фланговете и тила. Колкото до употребата на стрелци, за първи път масово можем да я видим в сражението при Хейстингс, като документално доказателство за което служи и прочутият гоблен от Байо. Стрелците с арбалети помогнали на Ричард I, наричан Лъвското сърце, да спечели битката при Яфа през 1192 г. Там той строил пехотата си в три линии: в първата сложил щитоносци, във втората арбалетчици, а в третата войни, които зареждали арбалетите и ги подавали на стрелците¹⁴.

Следва описание на самото сражение, като от цялото изложение на Ивелин Иванов прозира една отдавна приета в нашата историография теза, битоваща и до днес. А именно, че западните войни, превъзхождали многократно българите и куманите по защитно въоръжение, ето защо рицарите били тежки и практически безсилни пред източното войнство. За да улесним читателя, ще си позволим да разгледаме съвсем накратко защитното въоръжение в Западна Европа през средните векове. През XIX в., когато се заражда интересът към колекциониране и изучаване на средновековните доспехи, проучвателите били изумени от тежките и неудобни турнирни доспехи от XVI в. Те били приемани за бойни и сравнението с тогавашните защитни средства не било в полза на рицарските брони. Тогава тръгнал митът за средновековния войн, който поради глупост и суетност навличал по 40–80 кг метал върху себе си с напразната надежда да запази живота си. През 40–50 г. на XX в., с натрупването на нови знания и материали, с провеждането на експерименти със запазени доспехи, тази теория постепенно е изоставена. На Изток нещата обаче следват собствен ход на развитие. В своите “Събрани военни съчтения” Фр. Енгелс разглежда военното дело от зората на човечеството до негови дни и естествено се поддава на модните тогава разбирания за рицарите и тяхното въоръжение. Тези идеи са възприети и от съветските историци, още повече че рицарите се явяват класови врагове и като такива имат не само назадничаво разбиране и закостеняла тактика, но и истори-

чески са осъдени да търпят поражения я от разбунтували се селяни, я от източни войни, били те татари или руси начело с Александър Невски. Тези разбирания са наложени и в нашата книжнина, където стават енциклопедични разбирания, като това че западните войни лесно били смъквани от конете с примки и куки, а щом паднали по гръб, те не можели да станат¹⁵.

В началото на XIII в. рицарите носят като основно защитно средство плетена метална ризница, наричана *haubergon*. Тя достигала до коленете и имала отпред и отзад разрези, които спомагали възсядането на коня. Под тази ризница обличали дреха, съставена от няколко пласта плат (до десет), между които имало пълнеж от памук или кълчища. Това облекло, наричано *aketon* или *gambeson*, служело да омокотява ударите, попаднали върху ризницата, да спира проникналите под нея оръжия и да пречи разкъсани халкички от плетката да влязат в плътта. При бедните *aketon* се явявал единствено защитно средство¹⁶. Краката се защитавали от ивици ризница, завързвани отзад, или от навлизащите чорапи, също от халки, които се закрепвали като жартиери на специален колан. Те започнали да се използват през втората пол. на XII в., но масово навлезли при тежковъоръжените към 30-те г. на XIII в.

На главата се носел все още коничният шлем с наносник, използван от норманите на Вилхелм Завоевателя, или шлем със закрито от пластина лице, който обаче още не се бил превърнал в типичния за втората пол. на XIII в. цилиндричен, голям шлем *barrel helmet*¹⁷.

Щитът през XIII в. бил наследник на големия листовиден щит, използван през XI–XII в. Той имал по-малки размери и триъгълна форма, като умбото в центъра вече не се използвало.

Множество запазени ризници от метални халки, произхождащи от цяла Европа и датиращи в периода XII–XV в., показват едно тегло, вариращо в границите 6–12 кг. Теглото на шлемовете било около 2,5–3 кг, а щитовете тежали 5–7 кг. Тази кратка справка може да ни даде данни колко е било рицарското въоръжение около началото на XIII в. Като сравнение ще посочим, че най-съвършената защита, постигната в началото на XVI в. в лицето на т.нар. Максимилианов доспех, тежала около 20–28 кг. А този доспех покривал боеца от главата до петите с метални пластини с различна големина, чиито брой надминавал 200.

Това тегло, разпределено по цялото тяло, не пречело, а напротив плътно прилягало и давало надеждна защита срещу неприятелските оръжия¹⁸.

За жалост защитното въоръжение по нашите земи не е добре проучено, материалите са малко и често произхождат от неясна археологическа среда. Все пак наличните данни спомагат за изясняване донякъде на този проблем. Тежковъоръжената конница е характерна още за Първото царство. За това говорят както намерените инвентарни надписи, изсечени върху камък, хронистите, споменаващи българската войска, така и изобразителните сюжети и археологическите находки. Войни, покрити с плетени или люспести ризници, често изобразяват графитите от Плиска и Преслав. Върху съд от съкровището от Наг Сент Миклош от IX в. има изобразен конник с ризница от метални халки, достигаща до коленете му, и защита за подбедриците и предмишниците от метални шини върху кожа, нещо, което ще се появи в Западна Европа в края на XIII в. Към намерените при археологически разкопки плетени ризници могат да се добавят и метални пластини, оформящи люспести ризници, или такива, свързвани помежду си чрез кожени ремъци, без подплата. В Преслав са открити и части от един много интересен доспех, представляващ железни пластини, закрепвани чрез нитове към кожена или платнена основа. Той започва да се използва в Западна Европа към края на XIII в., навличан върху ризницата за допълнителна защита и наричан *coat of plates*. Към защитното въоръжение на българската войска от Първото царство може да се добави и плетеният от метални халки чорап, произхождащ от масов гроб при с. Кюлевча, датиран във втората пол. на VIII – нач. на IX в.¹⁹

За тежковъоръжени конници като основна ударна част в ромейската войска говорят и Псевдо-Маврикий, императорите Лъв и Никифор Фока. Според император Лъв VI (886–912 г.) тежковъоръжените конници трябвало да имат ризница и шлем, защита за ръцете от метал и неголеми щитове. При император Никифор Фока (963–969 г.), тежковъоръжените имали и защита за краката. Няма никаква причина да считаме, че този защитен арсенал се е променил в началото на XIII в.²⁰ Запазените миниатюри от Второто българско царство изобразяват конници с ризници и шлемове, яздещи в дълбоки седла с дълги стремена, т. е. такива, каквито се използват на Запад, такива, каквито използва тежката конница във Византия, Русия, Испания, Италия – все места, където се използват и лековъоръжени кавалеристи.

Няма да се спираме върху детайлното разглеждане на самата битка, разиграла се на 14 април 1205 г. Бихме искали само да отбележим, че тя е протекла по начин, съвсем познат вече на западните воители от многобройните сражения в Светите Земи. В случая като нетрадиционно може да се отбележи дългото преследване на куманите, което изтощило латинците. И когато били доведени до предварителната засада, всичко решила тежата конница на българи и кумани, подкрепяна от пехотата. Настъпилото объркване, дошло на мястото на опиянението от предстоящата победа, се добавило към умората и битката била загубена.

Тук отново не можем да се съгласим с г-н Иванов, който пише: *“Преди сражението при Беневент през 1266 г. Шарл д` Анжу съветвал своите воители да се целят повече в конете, отколкото в хората, тъй като тежковъоръженият спешен рицар бил лесна плячка за пехотинеца. Явно подобна тактика изпълвали в случая куманите и българската пехота”*²¹. По-горе бе споменато колко “тежка” е била рицарската конница през разглежданото време, но за да не голословим, бихме искали да приведем и няколко данни. Практически рицарите били универсални бойци, те могли да се сражават на кон, но често се биели и пешком, катерели се по крепостните стени, стреляли с лък и арбалет. Доста често през средновековните битки тежковъоръжената конница се спешавала, сгъстявайки своите редове за отразяване на нападение, или сама атакувала. Така например рицарите слезли от конете си и се сражавали по този начин при: Тинчбрай (1106 г.); Бремюл (1119 г.); Бургтремуд (1124 г.). Дори в много по-късен период, когато защитното снаряжение било много по-тежко от използваното през 1205 г., тежковъоръжените конници продължавали да се спешават. Този начин на бой легнал в основата на английската стратегия през Стогодишната война (1337–1453 г.). Така англичаните се спешили при: Морле (1342 г.); Креси (1346 г.); Ардре (1351 г.); Сенте (1351 г.); Морне (1352 г.); при Поатие (1356 г.); Ножан-сюр-Сен (1359 г.); Люсак (1370 г.); при Азенкур (1415 г.). Французите слезли от конете си и атакували при Сен-Пол де Леон (1345 г.); Поатие и Азенкур²². Този прием станал почти шаблонен във *Войната на Розите* (1455–1485 г.), когато оставяли малък отряд, около 100 конници, като резерв, а всички други се биели пеша²³. Би било безсмислена саможертва целенасочено пехотинците,

по-слабо защитени и по-малко обучени от рицарите, да се изправят в бой на равни начала, където именно бойното майсторство и защитеността на отделните воители определят крайния резултат.

Странни са и финалните редове на цитирания от нас автор, които явно са резултат именно от горепосочените безнадежно остарели разбирания за западноевропейското военное дело: *“Силният шок е предизвикан и от факта, че с изключение на Балдуин българите не вземали пленници. Практиката на пленяването и откупуването срещу крупна сума била напълно нормална за Западна Европа, но Калоян не е спазвал подобни правила. Загинали много знатни хора с високо потекло и военен опит. Това шокирало, объркало и всяло паника сред останалите живи рицари”*. Често могат да се срещнат подобни твърдения, мъчещи се да покажат военное дело в Западна Европа като игра с предварително ясни правила, но данните сочат друго.²⁴

През XI–XIII в. в Западна Европа съществували две концепции за войната. Първата била война на изстребление и жестокости, когато всичко било разрешено и оправдано, *mortelle*. Тя била насочена спрямо друговерци, езичници и схизматици.

Вторият тип война – *guerre loyale*, била рицарската война, предприемана срещу сродни противници, когато целта била не физическата смърт, а изсяняването на по-силната страна. Смятало се за чест противникът да бъде пленен, а отношението към него хуманно. В този аспект тази втора форма на война може да се отнесе към старогерманското разбиране за “Божия съд”. Естествено, когато бойните действия са се водили срещу някоя съседна католическа държава, не е било прилично да се набляга на военните загуби. Оттук и странните цифри в хрониките. Така например в битката при Таншбре (1106 г.) французите загубили 1 рицар. При Бремюле (1119 г.) от 900 участващи рицари загинали едва трима, а 490 били пленени. При Линкълн (1217 г.) победителите от 400 рицари загубили един, а победените двама, и 400 били пленени. При Бувине (1214 г.) французите и германците имали по около 1200–1500 рицари, като според писанията първите загубили трима, а вторите 70 рицари.

Напротив, битките с мюсюлманите дават друга картина. Така при Лас-Навас-де-Голоса неверниците загубили 100 000 бойци. При р. Саладо испанците загубили 20, а маврите 400 000 души.

От гореспоменатите случаи се вижда пристрастността и изборността на средновековния хронист. По-точна представа за човешките загуби може да се създаде при един по-детайлен прочит на достигналите до нас данни, като се привлече и друга съществуваща информация. Така в англо-шотландските войни, при пресмятане на загубите, като се съпоставят различни източници, се получават следните данни: при Фолкерк (1298 г.) шотландците загубили 5000 бойци, около 40 % от състава на армията си. При Халидън-Хил (1333 г.) от шотландската кавалерия загинали 55 %. При Невилс-Крос (1346 г.) шотландците загубили от половината до 2/3 от хората си, а англичаните минимум 25 % от войската си при Банокбърн (1314 г.).

При Куртре (1302 г.) французите загубили около 40 % от тръгналите в атака, а фламандците дали повече от половината си състав в жертви при Касел (1328 г.) и Розебек (1382 г.). Швейцарците изстребили 50 % от австрийците при Моргартен (1315 г.) и Земпах (1386 г.). По време на археологически разкопки на п-ов Готланд, където през 1361 г. се състояло сражението при Висби, са открити над 2000 мъжки скелета, нахвърляни в три общи гроба²⁵.

Съпоставяйки съвкупността от достигнали до нас данни, можем да заключим, че докато сражението протичало лице в лице, жертвите не били толкова големи, но при едно паническо бягство или несполучливо отстъпление те ставали катастрофални. Това обаче не попречило на Хенри V, в чиито познания на рицарските правила никой не се съмнявал, да заповяда избиването на 1500 пленени френски рицари след сражението при Азенкур (1415 г.).

От направения разбор на самата битка при Одрин и от привлечените писмени и археологически данни смело може да се отбележи наличието в България и региона през XIII в. на тежковъоръжена конница, която по качество и количество на доспехите си не отстъпва на западната, а дори я превъзхожда. Колкото до тактиката ѝ, тя е такава като на всички подобни на нея структури през вековете. А именно атака в гъст строй, целяща да пробие неприятелския строй, като след разпадането му да обкръжи и унищожи отделните части. Като добавим към това и леката конница, дразнеща неприятеля, завързваща сражението и преследваща бягащите, както и пехотата, и като отчетем безспорния числен превес на българо-куманската войска, то задачата, с която са се нагърбили латините, се оказва трудна и почти безнадеждна.

В заключение искаме да отбележим, че с настоящата статия съвсем не целим омаловажаването на една от най-големите победи на българското оръжие и пълководческият талант на цар Калоян. Напротив, той още повече изпъква при постигнатото срещу един равностоен, опитен противник.

Вярваме, че горенаписаното ще спомогне за отхвърлянето на някои заблуди и клишета в нашата историопис, тъй като самите ние, българите, нищо не печелим, принизявайки противниците си, да се изтъкваме по този начин.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Иванов, И.** Разгромът на латинската армия при Одрин от цар Калоян на 14 април 1205 година. – ВИСб, кн. 5, 1999 г., с. 7–15.

² Пак там, с. 7–8.

³ Пак там.

⁴ **Contamine, Ph.** War in the Middle Age. Oxford, 1984. p. 50–54.

⁵ **Contamine, Ph.** War in the Middle Age... p.5 4–65.

⁶ **Егерс, Е. В.** Крестовые походы и государства крестоносцев. Солдат, № 8, 1999 г., с. 3–29.

За по-детайлно вникване във въпроса за числеността на армиите по време на кръстоносните походи поместваме долната таблица:

СЪОТНОШЕНИЕ МЕЖДУ РИЦАРИ И ПЕХОТИНЦИ В СВЕТИТЕ ЗЕМИ			
ДАТА	СРАЖЕНИЕ	РИЦАРИ	ПЕШИ ВОЙНИ
1098	Антиохийско езеро	700	-
1098	Антиохия	500-600	-
1099	Аскалон	120	9000
1101	1-а битка при Рамала	260	900
1102	2-а битка при Рамала	200	-
1102	Джафа	200	-
1105	3-а битка при Рамала	700	2000
1119	Атареб	700	3000
1119	Хаб	700	-
1125	Хазарт	1100	2000

⁷ **Иванов.** Цит съч. с.9

⁸ **Тараторин, В.В.** Конница на войне. Минск, 1999, с. 37–137; **Терченко, Г. Н.** Скифы 700–300 г. до н.э. Солдат, № 47, 2002, с. 2–15 и Солдат, № 48, 2002, с. 2–14; **Терченко, Г. Н.** Римская армия: от Цезаря до Траяна. Солдат № 42–42, 2001, с. 2–15; **Терченко, Г. Н.** Римская армия: от Адриана до Константина. Солдат № 43–44, 2001, с. 2–14; Древние армии Ближнего Востока. Солдат № 37, 2001, с. 2–13; **Блаватский, В. Д.** Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. Москва, 1954; **Бокщанин, А. Г.** Битва при Каррах. ВДИ, № 4, 1949; **Хазанов, А. М.** Характерные черты сарматского военного искусства. СА, № 2, 1970.; **Хазанов, А. М.** Катафрактарии и их место в истории военного искусства. ВДИ, № 1, 1968.; **Черненко, Е. В.** Скифский доспех. Киев, 1968; **Мурзин, В. Ю., Черненко, Е. В.** О средствах защиты боевого коня в скифское время. Скифия и Кавказ. Киев. 1980, с. 53–58; **Robinson, H. R.** The armour of imperial Rome. London. 1975; **Junkelman, M.** Die Reiter Roms. Teil II: Der militarische Einsatz. Mainz am Rhein, 1991. **Junkelman, M.** Die Reiter Roms. Teil III: Zubehor, Reitweise, Bewaffung. Mainz am Rhein. 1992; **MacDonawall, S.; Hook, C.** Late Roman cavalryman. 236–565 A. D. Warrior series, № 15, 1989;

⁹ **Тараторин, В. В.** Конница на войне... с.191–193.

¹⁰ Пак там

¹¹ **Уваров, Д.** Битва при Воррингене (5 июня 1288 г.). www.xlegio/warringen.htm.

¹² **Тараторин, В. В.** Цит. съч.

¹³ **Иванов.** Цит. съч., с. 9. В описаното от г-н Иванов време стрелците с лък все още са твърде слабо разпространени в Западна Европа. Те щели да станат популярни през Стогодишната война, а през XII–XIII в. там господствали арбалетчиците като най-използваните като такива били италиански наемници. В българската и руската книжнина на арбалета се гледа с пренебрежение, но изпитанията доказват, че той е по-далекобоен от английския лък. Арбалетът не изисква постоянни тренировки за разлика от лъка. Неговите масивни болтове без проблем пробивали плетена ризница. Тук ще си позволим да цитираме Анна Комнина: *“При изстрелването тетивата се движи с ужасяваща бързина и сила, така че където да ударят стрелите, те не рикошират; всъщност те пробиват щит; преминават през тежък железен нагръдник и продължават полета си от другата страна... Такаъв е арбалетът, една наистина дяволска машина.”*

¹⁴ **Тараторин, В. В.** Цит. съч.

¹⁵ **Ангелов, Д., Б. Чолпанов.** Българска военна история през Средновековието (X–XV в.). София, 1994.

¹⁶ **Крестовые** походы и государства крестоносцев. Солдат, № 8, Герченко, Т. В. Король Артур и англо-саксонские войны. Солдат, № 60, 2003, Артемовск,

с.2-28; **Феодотов, Б. П.** Норманские рыцари (950–1204). Солдат, № 26, 2000, Артемовск, с. 13–28; **Феодотов, Б. П.** Норманские рыцари (950–1204). Солдат, № 27, 2000, Артемовск, с. 15–31.; ;Италианские средновековные армии. Солдат, № 11, Рига, 2000, с. 6–12; Испанские средновековные армии. Солдат, № 16, Рига, 2000, с. 7;

¹⁷ **Феодотов, Б. П.** Норманские рыцари...; Италианские средновековные армии...; <http://www.chronique.com/Library/Glossaries/glossary-AA/armsindx.htm>

¹⁸ <http://www.chronique.com/Library/Glossaries/glossary-AA/armsindx.htm>; <http://www.claudiospage.com/armour1.htm>; **Blear, C.** European armour. London. 1956, p. 65–67; **Pfaffenbichler, M.** Armeros. Madrid, 1998, ур. 4-5; **Borg, A.** Arms and armour in Britain. London, 1979., p. 10–12; Още за западноевропейските доспехи виж: **Michael, N.** Armies of Medieval Burgundy 1364–1477. London., 1983, p. 4–28; **Gravett, C.** German medievals armies 1300–1500. London, 1984, p. 4–32.; **Бехаим, В.** Энциклопедия Оружия. Санкт-Петербург, 1995, с. 32-47; Сражение при Креси и Пуатие. сп. “Солдат” № 13, Рига, 2000, с. 5-10; Сражение при Креси и Пуатие. сп. “Солдат” № 14, Рига, 2000, с. 6–12.; Италианские средновековные армии. сп. “Солдат” № 11, Рига, 2000, с. 6–12; Испанские средновековные армии. сп. “Солдат” № 16, Рига, 2000, с. 7; **Геречинко, Т. В.** Битва при Азенкуре. сп. “Солдат” № 33 Артемовск. 2001. с.2-14; **Геречинко, Т. В.** Битва при Азенкуре. сп. “Солдат” № 34. Артемовск, 2001, с. 2–13; **Геречинко, Т. В.** Швейцарские армии 1300–1500. сп. “Солдат”, № 46, Артемовск. 2001. с. 3-7.; **Трубников, Б. Г.** Полная энциклопедия: оружие, вооружение всех времен и народов. Санкт-Петербург гл 2002. с. 212–213.; **Шпаковский, В. О.** Рыцари Средневековья. Москва, 1997, с. 35–43; **Васильев, А.** Войско Великого княжества литовского в сражение при Грюнвалде. сп. Цейхгауз, № 10, с. 4–7. **Нечитайлов, М. В.** Столетняя Война. <http://www.vadimus.by.ru/Main/avooru.htm>;

¹⁹ **Попов, Аг.** Находка от костени пластинки за ризница.– ВИСБ, 1977, кн. 1, с. 185–187.; **Витлянов, Ст. Я. Димитров.** Защитно въоръжение от Преслав.– Преслав. С., 1994; **Витлянов, Ст.** Старобългарското въоръжение. С. 1996, с. 45–57. **Въжарова, Ж.** Славяни и прабългари. С., 1976, с. 126–133 г.; **Овчаров, Д.** Български средновековни рисунки-графити. С., 1982; **Овчаров, Д.** Въоръжението на ранносредновековната българска конница.– Векове, 1975 г. кн. 5, с. 31–34. **Николова, Я.** Домашният бит и въоръжението в двореца ва Царевец според археологическия материал.– Царевград-Гърнов. С., 1974, Т. 2, с. 198; **Кирпичников, А. Н.** Древнерусское оружие. З.САИ, Е1–36, Л. 1976, с. 7–20. **Медведев, А. Ф.** К истории пластинчатого доспеха на Руси. СА, 1959, № 2, с. 119–134.

²⁰ **Тараторин, В. В.** Цит. съч., с.160–185.; **Маврикий.** Тактика и стратегия.
<http://xlegio.enjoy.ru/>

²¹ **Иванов.** Цит. съч., с. 11. Тук бихме искали да цитираме французина Marbot, описващ битката при Енкмюл. Въпреки че този пасаж се отнася за началото на 19 в., той е показателен за ползата или вредата от доспехите. *“Смелостта, упорството и силата бяха равни, но разликата бе в това, че австрийските кирасири носеха само нагръдна броня и по време на схватката гърбовете им бяха незащитени. Поради това френските конници, защитени и отпред, и отзад, не се страхуваха от удари в гръб, мислеха само как да пробият напред, а после да нанесат удар на врага в гръба. Неравната схватка продължи няколко минути; най-накрая австрийците, понесли огромни загуби в убити и ранени, трябваше да отстъпят. Но когато се обърнаха назад, те разбраха какво значи да имаш броня и на гръба...Този бой сложи край на дебата за броня от две части или само за гърдите; австрийските загуби в убити и ранени превишаваха френските 8 и 13 пъти съответно.”*

²² Виж : Максим Нечитайлов. <http://www.vadimus.by.ru/Main/avooru.htm>;

²³ **Герченко, Т. В.** Война алой и белой роз. Солдат, Артемовск. 2001, № 35, с.2-15; Солдат, Артемовск, 2001, № 36, с. 2–15.

²⁴ **Иванов.** Цит. съч., с. 12.

²⁵ **Уваров, Д.** Военные потери в Средневековье.

http://xlegio.enjoy.ru/armies/diu/war_losses.htm; Contamine, PH. Op.cit